

TO JEST FRAGMENT KSIĄŻKI
WYDANEJ NAKŁADEM

AGENCJI WYDAWNICZEJ

Z CAŁĄ NASZĄ OFERTĄ WYDAWNICZĄ MOŻNA
ZAPOZNAĆ SIĘ NA STRONIE:

agencjawydawniczapdn.pl

..... OPOWIADAMY O HISTORII MIEJSC, RZECZY I LUDZI

..... DOKUMENTUJEMY, BY OCALIĆ OD ZAPOMNIENIA

..... NASZE KSIĄŻKI DAJĄ WIEDZĘ I REFLEKSJĘ

agencjaPDN
wydawnicza

KRZYSZTOF GARBACZ

MAŁA ARCHITEKTURA SAKRALNA
BIŁGORAJSZCZYZNY

Fotograficzne ślady
przeszłości

Agencja Wydawnicza „PDN”
Zielona Góra 2025

Projekt okładki
Aleksandra Adamczyk
sunodia.dtp@gmail.com
<https://behance.net/aleksanadamczyk2>
https://instagram.com/sunodia_

Współpraca redakcyjna
Ewa Garbacz

Skład
Krzysztof Garbacz

© Copyright by Krzysztof Garbacz 2025

Wydanie I

ISBN 978-83-960329-8-0

Wydawca
Agencja Wydawnicza „PDN”
Zielona Góra
kontakt@agencjawydawniczapdn.pl
<https://agencjawydawniczapdn.pl>

Promocja wydawnictw
i prowadzenie strony internetowej
Mikołaj Garbacz

Druk i oprawa
TOTEM.COM.PL
Inowrocław

Zdjęcia na okładce
Fragment rzeźby Frasnobliewego z kapliczki w Nadrzeczcu
i widok na krzyż z 1905 roku w okolicy Zagumnia

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej publikacji nie może być reprodukowana i przetwarzana w jakiegokolwiek formie bez pisemnej zgody Agencji Wydawniczej „PDN”.

OD AUTORA

W 2009 roku ukazała się moja książka *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych*, w której przedstawiłem rezultaty badań terenowych, rozpoczętych w 1980 roku i kontynuowanych ćwierć wieku później. Przedmiotem moich zainteresowań były zabytkowe obiekty małej architektury sakralnej, zachowane na terenach Biłgorajszczyzny – historycznego i etnograficznego regionu położonego na pograniczu obecnych województw lubelskiego i podkarpackiego. W trakcie prac terenowych sporządzałem notatki na temat napotkanych obiektów, a przede wszystkim rejestrowałem je na kliszy aparatu fotograficznego. Pozyskany materiał został uzupełniony o informacje źródłowe podczas kwerendy, która obejmowała zasoby działów etnograficznych placówek muzealnych w Biłgoraju, Lublinie, Zamościu i Nowym Sączu, a także archiwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie, urzędów konserwatorskich w Lublinie i Zamościu, Narodowego Instytutu Dziedzictwa (dawniej Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie) oraz Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Kiedy po latach ponownie sięgnąłem do mojego archiwum fotograficznego, okazało się, że wśród starych negatywów są zdjęcia kapliczek i krzyży przydrożnych, których dotychczas nigdzie nie publikowałem. Zbiór z lat 1980-1981 obejmuje fotografie wykonane w technice czarno-białej. Około 2005 roku archiwum powiększyło się o kolejne zdjęcia, w znacznej części uwiecznione na negatywach barwnych. Niniejsza, pełnokolorowa publikacja zawiera 259 fotografii, uzupełnionych o teksty opisujące obiekty zarejestrowane w prawie 40 miejscowościach powiatu biłgorajskiego oraz wschodnich gmin powiatów janowskiego i niżańskiego.

Znaczna część kapliczek i krzyży została wykonana z drewna, które jest materiałem nietrwałym. Część z nich, w przeciwieństwie do ceglanych i kamiennych obiektów, już nie istnieje. Stąd też zapis fotograficzny jest istotnym sposobem na utrwalenie i zachowanie wiedzy o elementach dziedzictwa kulturowego, do których należy m.in. mała architektura sakralna Biłgorajszczyzny.

KAPLICZKI I KRZYŻE PRZYDROŻNE W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM BIŁGORAJSZCZYZNY

Tradycja budowania na terenie Biłgorajszczyzny kapliczek i krzyży przydrożnych, udokumentowana istniejącymi do dziś obiektami, sięga końca XVII wieku. Zapewne niegdyś istniały tu starsze „figury”, ale, zbudowane z drewna, nie przetrwały do naszych czasów.

Te najstarsze, które możemy dziś podziwiać, zostały wykonane z kamienia. Do nich należy kapliczka stojąca przy kościele parafialnym pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Biłgoraju. Informuje o tym wyryta na jednej z bocznych płyt data: „1699”. Z XVIII wieku pochodzi kilka figur św. Jana Nepomucena, stojących obecnie na cokołach przy drodze (Józefów), w ogrodzie dawnej rządcówki Ordynacji Zamojskiej (Majdan Stary) i na cmentarzu przykościelnym (Górecko Kościelne). Niektóre drewniane świątki, znajdujące się w kapliczkach z XIX i XX stulecia, zostały wykonane wcześniej i najpewniej stanowiły element kościelnego wyposażenia (okolice Goraja i Frampola, Huta Krzeszowska). Niewielka część kamiennych i ceglanych kapliczek oraz figur ustawionych na cokołach pochodzi z początku XIX wieku, a należą do nich: rzeźba św. Stanisława z Aleksandrowa (1800), kapliczka z Radzięcina (1802) i figura św. Jana Nepomucena z Biłgoraja (1821).

Najstarsza zachowana drewniana kapliczka domkowa, na której widnieje data budowy, pochodzi z 1838 roku. Stoi ona na terenie wsi Bukowa. Na 1840 rok jest datowana kapliczka kłodowa z Bro-

dziaków, a na 1848 dwie kapliczki: słupowa z Korytkowa Dużego i kłodowa z Łazorów, a także kamienna figura św. Jana Nepomucena z Tarnogrodu.

Z pierwszej połowy XIX wieku pochodzą najstarsze drewniane krzyże przydrożne, do których należy „Boża Męka” ze Zdzisławic (obecnie w powiecie janowskim), z wyrytą datą „1831”. Najstarszy krzyż zarejestrowany na terenie gminy Biłgoraj, datowany na 1841 rok, stał przy świątyni pw. św. Jerzego w Biłgoraju do 2023 roku. Obecnie znajduje się na terenie wsi Łazory, w powiecie niżańskim.

Zapewne część kapliczek i krzyży zbudowano po upadku powstania styczniowego, a więc w czasie obowiązywania zakazu remontowania starych i budowania nowych obiektów małej architektury sakralnej. Jednak trudno je zidentyfikować ze względu na brak ewentualnych inskrypcji i tylko w jednym przypadku, a mianowicie na kapliczce z Majdanu Nowego zarejestrowałem popowstaniową datę: „1867”. Dopiero od 1905 roku, a więc po wprowadzeniu przez władze carskie dekretu tolerancyjnego masowo objawili się ludowi fundatorzy, dzięki którym na terenie Biłgorajszczyzny nastąpił znaczny przyrost drewnianych, a także murowanych kapliczek i krzyży przydrożnych. Często pojawiały się daty: 1905, 1906 i 1907. Część z nich przetrwała do czasów obecnych w wiejskim krajobrazie, m.in. na obszarze południowej Lubelszczyzny.

Występujące na terenie Biłgorajszczyzny drewniane i murowane kapliczki reprezentują różne odmiany, które zostały wydzielone dla Lubelszczyzny przez znaną badaczkę tego typu obiektów, Janinę Peterę. Wśród kapliczek drewnianych zostały wyróżnione takie obiekty, jak kłodowe, słupowe, domkowe, szafkowe, skrzynekowe i wnękowe.

Kapliczki kłodowe to najbardziej archaiczne formy, ociosane w czworobok w pniu drzewa o wysokości około 2 m, z wyciętą u góry wnęką na świątka. Tego typu obiekty były nakryte dwuspadowym lub brogowym (namiotowym) daszkiem zwieńczonym żelaznym krzyżykiem. Pomiedzy Szeligą a Bukową w okresie międzywojennym wyciosano taką kapliczkę, która jako jedyna przetrwała w południowej części Lubelszczyzny do czasów obecnych. Odmianę bardziej rozwiniętą reprezentują kapliczki z wnęką otwartą z trzech stron, wydrążoną na kształt latarni. Uformowane z frontu kolumnienki (lub filary) i zaplecek łączą barierki lub balustradki z ozdobnymi słupkami. Takie kapliczki kłodowe jeszcze występują pod Biłgorajem, m.in. w okolicach Korytkowa i w Łazorach. Tego typu „figury” spotykałem także na cmentarzach w Biłgoraju (Puszczy Solskiej), Hucie Krzeszowskiej i Potoku Górnym. Do kapliczek kłodowych swoim kształtem nawiązuje także stojący pod Dąbrowicą kamienny obiekt z Frasobliwym we wnęce.

Kapliczki umieszczone na słupie lub kolumnie pochodzą od kłodowych. Wyglądem przypominają one średniowieczne „latarnie umarłych”. Na słupie wznoszą się cztery profilowane kolumnienki lub proste słupki, które nakrywa daszek namiotowy, zwieńczony żelaznym krzyżykiem. Czasem z tyłu nowszych kapliczek zostawia

się zaplecek w postaci pełnej ścianki. Znamna jest jeszcze druga odmiana kapliczek słupowych, która ma kształt prostokątnej skrzyneczki, z frontu otwartej. Do tego typu nawiązują drewniane kapliczki z rejonu Biłgoraja (Rogale, okolica Korytkowa, Frampol, Nadrzeczce), a także z samego miasta, gdzie stoi wspomniana wyżej kamienna kapliczka z 1699 roku. Kapliczka ta przypomina latarnię, w której zamiast wnęki wyciosano płyciny z płaskorzeźbionymi detalami.

Kapliczki brogowe to formy przypominające dawne brogi gospodarcze, z pomostem drewnianym, który został ułożony między czterema narożnymi słupami. Nakrywa go daszek namiotowy. Niektóre kapliczki tego typu są u dołu osłonięte ogrodzeniem w postaci balustrady lub szalunkiem z desek. Takie obiekty budowano w regionie biłgorajskim, co poświadczają archiwalne zapiski i fotografie odnoszące się m.in. do Biłgoraja, Korytkowa Dużego czy Momot. Niektóre z dziewiętnastowiecznych kapliczek brogowych z czasem najpewniej zostały obudowane deskami, przez co przybrały formę domkowych (Bukowa).

Drewniane kapliczki domkowe to najczęściej czworościenne obiekty o konstrukcji słupowej ze ścianami oszalowanymi pionowymi deskami. Nakrywa je daszek brogowy lub dwuspadowy. Zwykle są one zbudowane na rzucie kwadratu, rzadziej prostokąta. Do rzadkości należy również zastosowanie konstrukcji zrębowej. Janina Petera wyróżniła cztery grupy kapliczek domkowych. Do tej odmiany należą też murowane obiekty w podobnej formie i sposobie kształtowania daszku czy otworu wejściowego.

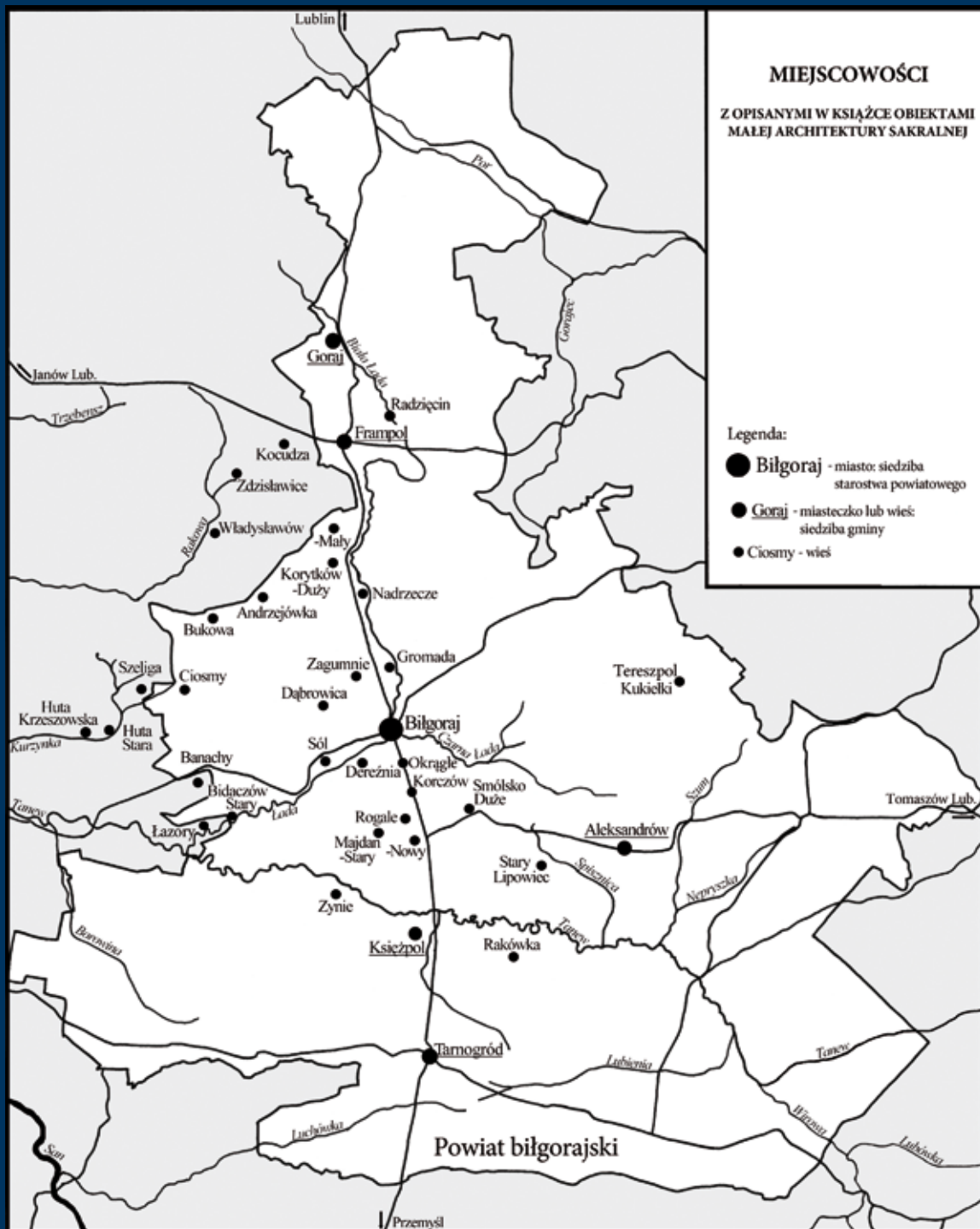
Do pierwszej grupy zalicza się czworościenne domki, oszalowane ze wszystkich

MIEJSCOWOŚCI

Z OPISANYMI W KSIĄŻCE OBIEKTAMI
MAŁEJ ARCHITEKTURY SAKRALNEJ

Legenda:

- Bilgoraj - miasto siedziba starostwa powiatowego
- Goraj - miasteczko lub wieś siedziba gminy
- Ciosmy - wieś

BIŁGORAJ I OKOLICE

BIŁGORAJ

Był rok 1699, kiedy na terenie Biłgoraja postawiono pierwszy kamienny pomnik, najpewniej upamiętniający jakieś bardzo ważne wydarzenie. Biłgoraj – miasteczko drewniane, istniało wówczas niewiele ponad 100 lat. Lokacja na prawie magdeburskim, na mocy przywileju wydane go przez króla Stefana Batorego, odbyła się w 1578 roku na południowym skraju włości należących do Adama Gorajskiego, podkomorzego lubelskiego. Właściciel Biłgoraja rozpoczął kolonizację obszarów puszczańskich, zakładając w pobliżu nowo założonego miasta szereg wsi, m.in.: Gromadę, Dąbrowicę i Sól. Biłgoraj powstał nad Ładą, w połowie drogi między Gorajem, będącym siedzibą właściciela dóbr, a istniejącym od 1567 roku Tarnogrodem. Biłgoraj stawał się ważnym ośrodkiem lokalnym, który oddziaływał gospodarczo na północne wsie należące do ówczesnego starostwa krzeszowskiego. Na mocy aktu lokacyjnego miasto miało prawo do trzech jarmarków rocznie, od 1611 roku do czterech, a od 1693 do ośmiu. Od początku rozwijało się tutaj rzemiosło, co poświadcza liczba 41 rzemieślników, w 1626 roku uprawiających 11 zawodów. Dwa lata później działał tu już cech zbiorczy, a około 1670 roku przywileje otrzymali sitarze. Wraz z lokacją Adam Gorajski założył

w Biłgoraju zbór kalwiński, przy którym powstała szkoła. Zbór, który istniał do 1676 roku, został zbudowany w miejscu, gdzie w 1704 ówczesny właściciel Biłgoraja, Stanisław Antoni Szczuka (od 1693), ufundował pierwszą drewnianą świątynię katolicką. Dziś stoi tutaj murowany kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, którego budowę w stylu późnego baroku rozpoczęto w 1732, a konsekrowano w 1785 roku.

KAMIENNA KAPLICZKA Z 1699 ROKU

Od strony ulicy 3 Maja główne wejście na przykościelny cmentarz prowadzi schodami, następnie przez kutą bramę, obok której, w ogrodzeniu tkwi wspomniana wyżej wysoka kamienna „figura” z wyraźnie wyrytą datą: „1699” (>1-2).

W wydanym w 1960 roku katalogu zabytków został zamieszczony taki oto opis tego najstarszego biłgorajskiego obiektu:

Na cokole kolumna z wydatnie gzymsonowaną kapliczką zwieńczoną kopulastym daszkiem z kulą i krzyżem. Na ścianach kapliczki w arkadowych płycinach płaskorzeźby: Matka Boska, krucyfiks, hierogramy oraz data 1699 z literami MS (Marcin Szczuka?, starosta wąwolnicki) i IC*.

Fundatorem tej kapliczki mógł być tenże Marcin Szczuka, do którego w tym cza-

* R. Brykowski, Z. Winiarz (red.), *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VIII: *Województwo lubelskie*, z. 3: *Powiat biłgorajski*, Warszawa 1960, s. 2.

1. Biłgoraj, ul. 3 Maja.
Kamienna kapliczka
z 1699 roku (2006)

2. Biłgoraj. Fragment kapliczki z inskrypcją (2006)

dzięki inicjatywie jednego z miłośników przeszłości regionu biłgorajskiego, Sławomira Znaka i jego przyjaciół. W następnym roku ta „Boża Męka” została ustawiona na terenie wsi Łazory i uroczyscie poświęconą przez proboszcza parafii w Starym Biadaczowie.

MUROWANE KAPLICZKI Z 1917 ROKU

Przy ulicach Stanisława Moniuszki i Lubelskiej stoją dwie wysokie murowane kapliczki domkowe, które zbudowano w 1917 roku. Sfotografowałem je w 1980 roku.

Kapliczka domkowa, stojąca do dziś przy ulicy Moniuszki, została otoczona niskim płotkiem sztachetowym i nakryta daszkiem wielospadowym. Dzięki ostrołukowemu uformowaniu bocznych płycin i detalu architektonicznego elewacji frontowej nawiązuje do stylu neogotyckiego (>9). Kapliczkę zwieńcza żeliwny krzyż z promieniami i wizerunkiem Chrystusa oraz stojącymi poniżej figurki dwiema postaciami. Nad otworem wejściowym z kutą kratą metalową, zamkniętym potrójnymi krótkimi łukami, widnieje data fundacji „1917 R.” wraz z monogramem: „IHS”. W 1980 roku w środku stała figura św. Antoniego w towarzystwie gipsowych aniołków, ciętych kwiatów i zawieszzonego nad nią obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem.

Druga kapliczka domkowa, która stoi obok starego cmentarza przy ulicy Lubelskiej, jest nakryta daszkiem wielospadowym i charakteryzuje się obecnością detalu architektonicznego w postaci pilastrów, gzymsów oraz opasek (>10). Elementy te stanowią obramowanie półkolistego zamkniętych wnęk bocznych i frontowego otworu wejściowego zwieńczonego formą potrójnych krótkich łuków. Powyżej, mię-

dzy rozetami została umieszczona data fundacji: „1917 R.” Do wnętrza kapliczki prowadzi ozdobna bramka metalowa. Na starej fotografii widać ołtarzyk, na którym główne miejsce zajmował obraz Matki Boskiej (wyżej drugi o tej samej tematyce), a obok gipsowa figurka Maryi, jeszcze jeden obraz o tematyce religijnej i pasyjka w otoczeniu ciętych kwiatów.

Przy biłgorajskich uliczkach możemy natknąć się na jeszcze kilka krzyży i kapliczek, pochodzących z XIX i początków XX wieku: przy skrzyżowaniu ulic Tadeusza Kościuszki i Czerwonego Krzyża czy Lubelskiej i Zielonej, gdzie stoi ogrodzony ozdobnym płotkiem metalowym krzyż żeliwny z wizerunkiem Chrystusa. Umieszczono go na kamiennym cokole, na którym z frontu można przeczytać inskrypcję następującej treści:

„STANISŁAW
KUKIEŁKA
FADATUR
r. 1860.”

Te i inne elementy małej architektury sakralnej, wzniesione przed laty na obszarze dawnego Biłgoraja, uzupełniają kapliczki i krzyże, które budowano na terenie Puszczy Solskiej – niegdysiejszej wioski, a obecnie stanowiącej jedną z dzielnic dzisiejszego miasta.

9. Biłgoraj, ul. St. Moniuszki. Murowana kapliczka domkowa z 1917 roku (1980)

BIŁGORAJ (PUSZCZA SOLSKA)

Południową część Biłgoraja zajmuje dzielnica Puszcza Solska. Jest to dawna wieś, która w XVII wieku stała się miejscem pielgrzymek, kiedy to – według tradycji – począwszy od 1603 roku doszło do pierwszych cudownych objawień za sprawą św. Marii Magdaleny. W 1644 roku III ordynat Jan Sobiepan Zamoyski sprowadził do Puszczy Solskiej franciszkanów. Wówczas też wybudowano drewniany kościół i klasztor, następnie erygowano tutaj parafię, która objęła swoim zasięgiem Sól, Dąbrowicę, Majdan Księżpolski i Rudę Solską, z czasem także nowo powstałe wsie, jak Dereźnia, Bidaczów czy Korczów. W połowie XVII stulecia kościół i klasztor były dwukrotnie niszczone i palone: w 1648 roku przez wojska Chmielnickiego, a w 1657 przez oddziały siedmiogrodzkie Rakoczego i kozackie Żdanowicza. Po raz trzeci świątynia uległa spaleni w 1702 roku, po czym w latach 1705-1713 została odbudowana dzięki zaangażowaniu V ordynata Tomasza Józefa Zamoyskiego. Murowany klasztor powstał w 1778 roku z fundacji Konstancji Zamoyskiej z Czartoryskich. Po zniszczeniu w roku 1794 drewnianego kościoła, który spłonął od uderzenia pioruna, dwa lata później na świątynię przekształcono jedno z klasztornych skrzydeł. Dopiero w latach 1921-1928 w Puszczy Solskiej wzniesiono murowany kościół. Wieś została przyłączona do Biłgoraja w 1954 roku.

MUROWANA KAPLICA DOMKOWA ŚW. MARII MAGDALENY Z 1856 ROKU

W pobliżu kościoła parafialnego ulica Tadeusza Kościuszki, przecinająca Biłgoraj wzdłuż osi północ-południe, niejako rozdziela się na dwie drogi: jedną prowadzącą w kierunku Krzeszowa, drugą w stronę Tarnogrodu. Ulica Tarnogrodzka podzieliła dawny teren klasztorny na dwie części. Po lewej stronie znalazła się murowana kaplica św. Marii Magdaleny, którą zbudowano w 1856 roku na miejscu drewnianej, pochodzącej z 1794 (>11). Jest to obiekt typu domkowego, nakryty dachem dwuspadowym, przechodzącym od wschodu w trójspadowy i zwieńczonym sygnaturką z żelaznym krzyżykiem. Dach jest obity blachą. W elewacji frontowej, urozmaiconej pilastrami i gzymsami, znajdują się dwuskrzydłowe drzwi wejściowe, nad którymi we wnęce umieszczono inskrypcję następującej treści:

„KAPLICA TA POD TYTUŁEM SMARYI
MAGDALENY I NA JEJ HONOR DAREM
KOLLATORA I Z OFIAR DOBROCZYN-
NYCH Z POMOCĄ PARAFIAN
ODBUDOWANĄ 1856”.

W polu naczółka uformowano półkoliście zamkniętą wnękę, przeznaczoną na świątka, a po bokach kaplicy w podobnym kształcie okna. We wnętrzu można zobaczyć ocembrowane źródło, barokowy ołtarz z obrazem św. Marii Magdaleny i drewnianymi rzeźbami dwóch biskupów, a także dwa rokokowo-ludowe obrazy, wiszące na ścianach i przedstawiające sceny związane z objawieniem świętej w Puszczy Solskiej oraz z cudownymi uzdrowieniami dzięki jej wstawiennictwu.

12. Biłgoraj (Puszcza Solska). Kapliczka domkowa z figurą św. Jana Nepomucena (1980)

13. Biłgoraj (Puszcza Solska). Rzeźba św. Jana Nepomucena w kapliczce domkowej (2004)

BIŁGORAJ (PODLESIE)

METALOWY KRZYŻ NA KAMIENNYM COKOLE

Wczesną wiosną 1980 roku na terenie wsi Podlesie (obecnie w granicach Biłgoraja), wśród zabudowy stał umieszczony na kamiennym cokole metalowy krzyż (>19). Z frontu cokołu, ustawionego na schodkowej podstawie i zwieńczonego gzymsem, znajdowała się płycina z obrazkiem Matki Boskiej Częstochowskiej. Na podstawie krzyża widniał monogram: „IHS”. Część kamienna była pomalowana na biało, podobnie jak narożne słupki ogrodzenia, połączone ze sobą przęsłami sztachetowego płotka. Przy krzyżu rośło wiekowe drzewo liściaste, a za nim wzdłuż piaszczystej drogi rozciągała się drewniana zabudowa wsi.

Obecnie krzyż stoi prawie w tym samym miejscu, ale brak jest starego drzewa i większości dawnej drewnianej zabudowy. Piaszczysta droga wiejska została utwardzona i pokryta asfaltem. Pod metalowym krucyfiksem, na kamiennych elementach można przeczytać napis:

„BOŻE
ZMIŁUJ SIĘ
NAD NAMI
IHS
1906
FUNDATOR
FRANCISZEK
RYBAK”.

BIŁGORAJ – SÓL

DREWNIANA KAPLICZKA KŁODOWA

Tuż za Biłgorajem, na skraju piaszczystego pola, przy skrzyżowaniu dróg wiodących do Soli i Dereżni Solskiej przed laty stała stara kapliczka kłodowa. Zobaczyłem ją podczas zbierania materiałów do pracy seminaryjnej z etnografii, kiedy to w podbiłgorajskich wioskach wykonywałem dokumentację kapliczek oraz krzyży przydrożnych (>20-22).

Kapliczka w zasadzie chyliła się ku ziemi, bowiem był to bardzo stary i zniszczony obiekt w formie słupa, wykonany z jednego pnia drzewa. Nakrywał go dwuspadowy daszek krzyżowy. W pniu była wydrążona wnęka, do której wstawiono gipsową figurkę świętego oraz prosty, drewniany krzyżyk. Z frontu i po bokach znajdowały się otwory arkadowe, natomiast z tyłu pełna ścianka. Poniżej została wryta inskrypcja, której fragment udało mi się odczytać:

„Panie Jezu... Pobłogosław tych ludzi Kturzy...”.

Pozostała część napisu uległa zniszczeniu wraz ze słupem, który spróchniał. Jak sądzę, kapliczka pochodziła z XIX wieku. Nie wiadomo, kto ją wyciosał. Trudno jest też obecnie stwierdzić, czy cały czas stała ona w jednym miejscu. Na mapie Królestwa Kongresowego z 1839 roku zaznaczono w tym miejscu najpewniej starszą „figurę”. Gdy po wielu latach ponownie zjawiłem się na skrzyżowaniu, w tym samym miejscu zobaczyłem zupełnie nowy obiekt, ale formą nawiązujący do starej kapliczki, która zapewne została spalona.

20. Biłgoraj – Sól. Kapliczka kłodowa, datowana na XIX wiek (1980)

DREWNIANY KRZYŻ Z DASZKIEM Z 1908 ROKU

Z 1908 roku pochodzi kolejny krzyż, który został ufundowany przez rodziny Dziduchów i Grabiasów (>29-30). Jeszcze w 1980 roku przy krzyżu rosło drzewo, które najpewniej posadzono na początku XX wieku. Obiekt reprezentuje typ krzyży biłgorajsko-janowskich, a więc z daszkiem osłaniającym figurę Chrystusa i ramiona zarówno z boków, jak i z tyłu. Dodatkowym elementem był „fartuszek” w postaci dwóch listew o ozdobnym wykroju. Na krzyżu zawieszono szereg symboli Męki Pańskiej, jak kielich, dwa serca, włócznia, trzcina z gąbką, młotek, obcęgi, plakietka z 30 srebrnikami, miecz, drabina, rękawica. Po obu stronach Ukrzyżowanego, na podstawkach umieszczono figurki Jezusa i Maryi. Krzyż zwieńczała profilowana sterczyna, w którą był wetknięty żelazny krzyżyk konturowy, ozdobiony promieniami, tarczkami, półksiężycem i miniaturowymi krzyżykami.

Z czasem „Boża Męka” została pozbawiona ozdobnego „fartuszka” i sterczyny, a także rosnącego przy niej drzewa. Ale na długiej belce pozostał jeszcze czytelny napis, którego treść udało mi się w 1980 roku odczytać i zanotować:

„KTURYŚ CIERPIAŁ ZAN RANY JEZU
CHRYSTE ZMIŁUJ SIĘ NAD NAMI
OTO MENKA CHRYSTUSA PANA
ROKU 1908 DNIA 6WRZEŚNIA
FUNDATOR JAN DZIDUCH JAN
I FRANCISZEK GRABIAS”.

KAMIENNA KAPLICZKA Z 1909 ROKU

Na początku Soli, za sztachetowym płotem ogradzającym jedną z posesji znajdowała się kamienna kapliczka, której zdjęcie wykonałem w 1980 roku (>31). Był to obiekt o prostopadłościennym cokole z inskrypcją, nad którym w bloku wyciosano arkadowe płyciny oraz wnękę mieszczącą wykonaną z kamienia rzeźbę Matki Boskiej. Górną część stanowił kamienny krucyfiks. Na cokole z frontu widniała inskrypcja fundacyjna:

„FUNDATOR
SZCZEPAN
PALUCH
1909 R.”

Kiedy po latach próbowałem ustalić, czy kapliczka przetrwała do naszych czasów, okazało się, że istnieje, ale została przekształcona podczas jej remontu przeprowadzonego w 2000 roku. Z pierwotnych elementów obiektu zachował się tylko cokół z wrytą na nim inskrypcją. Wówczas zmieniono wygląd górnej części kapliczki i usunięto oryginalną rzeźbę Matki Boskiej. Obecnie informacja o fundatorze znajduje się z boku cokołu, natomiast z frontu widnieje treść wrytej w 1909 roku inwokacji:

„POD TWOJĘ
OBRONĘ
UCIEKAMY SIĘ
ŚWIĘTA BOŻA
RODZICIELKO”.

27. Sól. Krzyż z 1907 roku, z daszkiem osłaniającym rzeźbę Chrystusa (1980)

28. Sól. Rzeźba Chrystusa na krzyżu z 1907 roku (2004)

42. Smólsko Duże. Krzyż bez daszka (1980)

DREWNIANA KAPLICZKA WNĘKOWA

Jadąc przez Smólsko w owym 1980 roku natrafiłem na interesującą drewnianą kapliczkę z dosyć głęboką wnęką, do której można było zajrzeć od strony frontowej (>43). Nie wiem, czy zaglądałem do środka, czy tylko wykonałem jedną fotografię, po czym pojechałem dalej. Raczej nie sporządziłem żadnej notatki jak w przypadku wyżej opisanego krzyża, więc nie do końca wiem, co się w niej znajdowało. Kapliczka była oszalowana pionowymi deskami, a nakrywał ją dwuspadowy daszek pokryty dachówką i wzmocniony wiatrownicą z blachy. Na szczycie tkwił kuty z żelaza krzyżyk o rozklepanych ramionach. Arkadowy otwór był ozdobiony girlandą ze sztucznych kwiatów. We wnęce znajdowała się prawdopodobnie figurka Matki Boskiej oraz bukiety kwiatów. Kapliczka stała przed działką ogrodzoną płotem żerdziowym, obok rosła jarzębina, a w tle było widać młody las i fragment jakiejś nowej stodoły.

Świątynka była znana muzealnikom już wcześniej, bowiem jej zdjęcie, wykonane w 1971 roku przez M. Kamieniaka, przechowywane jest w Muzeum Ziemi Biłgorajskiej. Wówczas była jeszcze zachowana oryginalna drewniana wiatrownica. Obecnie na terenie posesji nr 66 stoi kwadratowa kapliczka kładowa z wnęką, nakryta niskim daszkiem namiotowym, z wyciętym z frontu otworem arkadowym obok dwóch otworów bocznych. Być może była to ta sama kapliczka, którą fotografowałem w 1980 roku, tylko pozbawiona staro oszalowania i nakryta nowym blaszanym daszkiem namiotowym. W trakcie wirtualnej przejażdżki przez wieś, dzięki Google Street View, szukałem jeszcze innej, podobnej do opisywanej tu „figury”, ale nie znalazłem.

KAMIENNA FIGURA MATKI BOSKIEJ

Przeglądając stare negatywy natrafiłem na terenie Smólska Dużego na jeszcze jeden ciekawy element małej architektury sakralnej, a mianowicie na kamienną figurę Matki Boskiej z otwartym sercem, ustawioną na tle rozłożystego drzewa i łąk (>44). Sama rzeźba stała na czworobocznym cokole cementowym z bocznymi wspornikami. Cokół wznosił się na dwustopniowej, ceglano-betonowej podstawie. Przed figurą znajdowały się dwie proste ławki, a na stopniach leżały bukiety kwiatów, które częściowo zasłaniały krótki napis:

„O MARIO
BŁOGOSŁAW
«MNIE»
FUNDATOR
EWA
ROSOŁOWSKA”.

Okazało się, że stojąca obecnie przed jedną z posesji figura jest obiektem niedużych rozmiarów, pozbawionym ceglanej bazy, ale z trzech stron osłoniętym konstrukcją z plastikowymi ściankami i daszkiem dwuspadowym.

KSIĘŻPOL I OKOLICE

KSIĘŻPOL

W latach 1980-1981 dokumentowałem także stare kapliczki i krzyże przydrożne, zachowane w południowej części powiatu biłgorajskiego. Wówczas dotarłem do wsi położonych po północnej i południowej stronie Tanwi, jak Rogale, Majdan, Smółsko, Stary Lipowiec, Rakówka, Księżpol i Zynie. W 2006 roku chciałem sprawdzić, czy na terenie w znacznym stopniu wylesionym stoją jeszcze drewniane obiekty małej architektury sakralnej. Byłem ciekaw, czy gdziekolwiek przetrwały do naszych czasów stare, rzeźbione w drewnie świątki. Chciałem też zapoznać się ze stanem zachowania kamiennych kapliczek i krzyży, których na południu powiatu biłgorajskiego powinno być więcej niż drewnianych.

W moim archiwum fotograficznym odnalazłem kilka zdjęć, które wykonałem w 1980 roku w samym Księżpolu – wsi gminnej, która może pochwalić się dosyć długą i ciekawą historią. Pierwsza wzmianka o tej miejscowości pochodzi z 1515 roku, a więc z czasu, kiedy należała do starostwa krzeszowskiego. W 1578 roku dzierżawili ją Ossolińscy, natomiast dziesięć lat później Jan Zamoyski otrzymał Księżpol wraz ze starostwem na własność od króla Stefana Batorego. W 1591 roku wspomniano w źródłach dwór ze stawem

i młynem, a w 1612 już cztery stawy i siedem młynów. W roku 1622 powstał nowy dwór obok starej siedziby dzierżawców i kilku budynków gospodarczych oraz browaru i łaźni. W 1624 na Księżpol napadli Tatarzy, którzy zabili lub wzięli do niewoli część mieszkańców i zniszczyli cerkiew. W ciągu XVII i w początkach XVIII wieku kilkakrotnie zmieniali się dzierżawcy majątku księżpolskiego, wśród których w latach 1648-1650 odnotowano Łęskiego – budowniczego nowego dworu, po spaleniu starego przez Kozaków. W 1783 roku w Księżpolu mieściła się siedziba klucza ordynackiego, a w 1800 pracowały tu młyny, folusz, karczmy oraz folwark.

Od XVI wieku znaczącą grupę wyznaniową stanowili prawosławni, do których należała cerkiew, najpierw drewniana, następnie murowana, wzniesiona w latach 1855-1857. Wraz z końcem I wojny światowej tutejszą cerkiew przejęli katolicy, którzy prawie nieprzerwanie użytkują ją do czasów obecnych.

Pod koniec XIX wieku wieś liczyła około 100 domów, a w 1921 roku 125 budynków mieszkalnych i 590 mieszkańców, w tym 368 Ukraińców. Ponadto w księżpolskim folwarku znajdowały się cztery domy z 63 mieszkańcami, wśród których, oprócz Polaków, odnotowano sześciu Ukraińców i pięciu Żydów. Podczas II wojny światowej, dnia 9 października 1942 roku okupanci hitlerowscy zamordowali w Księżpolu 20 mieszkańców wsi, a w następnym miesiącu 82 Żydów, prze-

wożonych z Tarnobrodu do Biłgoraja. W tym czasie znajdował się tutaj posterunek policji ukraińskiej, która współpracowała z Niemcami. Na przełomie czerwca i lipca 1943 roku doszło do wysiedlenia tutejszej ludności polskiej i przekazania jej gospodarstw Ukraińcom.

DREWNIANY KRZYŻ TRÓJRAMIENNY

W Księżpolu do najciekawszych obiektów małej architektury sakralnej przed laty zaliczała się kapliczka umieszczona w dziupli starego drzewa liściastego. W roku 1980 ani świątynki, ani drzewa na pewno już nie było. Prawdopodobnie po raz ostatni została sfotografowana w 1954 roku przez Jana Świderskiego z Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Na obrzeżach Księżpola, przy drodze prowadzącej w kierunku Wólki Biskiej, w 1980 roku natknąłem się na krzyż trójramienny, tzw. morowy, który stał obok niezbyt starego drzewa liściastego, na tle łąki oraz młodego lasu (>45). Čwierć wieku później fotografowałem bardzo podobną „figurę”, ale już młodszą, stojącą najpewniej w tym samym miejscu co poprzednia. Do starszego krzyża, ozdobionego kwiatami oraz wstążkami, przybito dwie kapliczki szafkowe, nakryte daszkami dwuspadowymi. Większa kapliczka, ze „świętym” obrazkiem, wisiała u dołu długiej belki, natomiast dużo mniejsza, z krucyfiksem, na jednym z poprzecznych ramion. Na ramionach widniał krótki napis:

„OD POWIETRZA
GŁODU OGNI A WOJNY
ZACHOWAJ NAS PANIE”.

DREWNIANY KRZYŻ BEZ DASZKA

W trakcie mojego pobytu w Księżpolu zrobiłem też zdjęcie dosyć wysokiego, ozdobionego kwiatami oraz chorągiewkami, prostego krzyża, stojącego w pobliżu jednego z gospodarstw (>46). Za krzyżem, otoczonym drewnianym płotkiem sztachetowym, rosły dwa drzewa liściaste. Na skrzyżowaniu ramion „Bożej Męki” z długą belką wisiał krzyżyk osłonięty wyciętym z blachy daszkiem. U dołu słupa była przymocowana prosta kapliczka szafkowa z obrazkiem o tematyce religijnej, nakryta daszkiem dwuspadowym. W górnej części krzyża znajdował się krótki napis:

„POD
TWOJĄ OBRONĘ”.

KAMIENNY KRZYŻ

Trzecim obiektem „odkrytym” przeze mnie w 1980 roku był kamienny krzyż, który stał poza terenem zabudowanym, przy szosie łączącej Biłgoraj z Tarnobrodem (>47). Prosta, smukła „figura” była osadzona na czworościennym cokole z umieszczoną na froncie arkadową niszą, flankowaną pilastrami. Kiedy ją fotografowałem, stała przy wysokim drzewie na tle pola porośniętego tytoniem. Obecnie krzyż można zobaczyć na Google Street View, bez drzewa, w pozycji lekko pochylonej nad przydrożnym rowem. Krzyż ten nie jest datowany, ale najpewniej pochodzi z XIX wieku. Formą nawiązuje do obiektu, który stoi w odległości 400 m na południe od niego, na działce przy ulicy Tarnobrodzkiej 4.

45. Księżpol. Krzyż epidemiczny (1980)

53. Majdan Stary. Ustawiona na głazach kapliczka domkowa (1980)

58. Rogale. Kamienna kapliczka z 1908 roku (1980)

60-61. Stary Lipowiec. Kapliczka kłodowa z początku XX wieku i jej mieszkaniec – Frasośliwy (1980)

DREWNIANA KAPLICZKA DOMKOWA Z 1866 ROKU I KRZYŻ

Obok domu nr 155, około 30 m od drogi, na umownej granicy między parafiami w Aleksandrowie i Górecku Kościelnym stoi kapliczka, którą w 1866 roku postawił na swoim polu stolarz Jan Obszyński. Pomagał mu nieznanymi z nazwiska uczestnikami powstania styczniowego, który ukrywał się w Aleksandrowie. Prawdopodobnie w tym samym czasie posadzono przy kapliczce dwie lipy. Obok został ustawiony drewniany krzyż, który do czasów współczesnych był kilkakrotnie wymieniany na nowy (>65-67). Ostatni raz w 1991 roku, kiedy to dzięki inicjatywie Władysława Kołodziejczyka i jego sąsiadów postawiono „figurę” wykonaną z drzewa akacjowego, podarowanego przez Jana Obszyńskiego, potomka stolarza Jana, inicjatora budowy kapliczki. Stojąca z frontu kapliczki do dziś pełni ważną funkcję religijną w życiu wiernych, gdyż corocznie przy niej odprawia się mszę świętą z okazji poświęcenia pól, inicjuje nabożeństwa majowe, a także stawia się bramy powitalne podczas wizytacji biskupów. Ma miejsce tutaj również krótka modlitwa, kiedy przechodzi obok kondukt pogrzebowy.

Kapliczka domkowa, której wysokość wynosi 204 cm, a szerokość 106 cm, została oszalowana pionowymi listwami i nakryta dwoma drewnianymi daszkami dwuspadowymi. Z frontu znajduje się sztachetowa balustrada, w głębi wnętrza ze wstawionym, wytłaczanym obrazkiem Matki Boskiej Częstochowskiej. Część frontowa została pobielona wapnem i ozdobiona sztucznymi kwiatami. Na półeczce przed obrazkiem ustawiono mosiężny krucyfiks, obok szklane świeczniki. Przy kapliczce jeszcze w 2006 roku widziałem kuty z żelaza krzyż z promieniami i puncowaną ornament-

tyką na powierzchni. Krzyż pierwotnie był umieszczony na szczycie kapliczki. Jak twierdził Władysław Kołodziejczyk, wcześniej w kapliczce znajdowała się drewniana figurka Chrystusa Frasobliwego, która – z obawy przed kradzieżą – została zabrana do Górecka Kościelnego.

Sam krzyż, postawiony w 1991 roku, wykonano z okorowanej belki. Na skrzyżowaniu ramion zawieszono metalową figurkę Chrystusa, którą osłonięto daszkiem z zapleckiem o ząbkowanej dolnej krawędzi. W dolnej partii belki wycięto dwie daty:

„1866
R+P
1991”.

65. Aleksandrów. Ozdobny żelazny krzyż, stojący pierwotnie na kapliczce (2006)

66. Aleksandrów. Kapliczka domkowa z wneką, pochodząca z 1866 roku (2006)

72. Aleksandrów. Kamienna figura św. Stanisława z 1800 roku (2009)

TARNOGRÓD

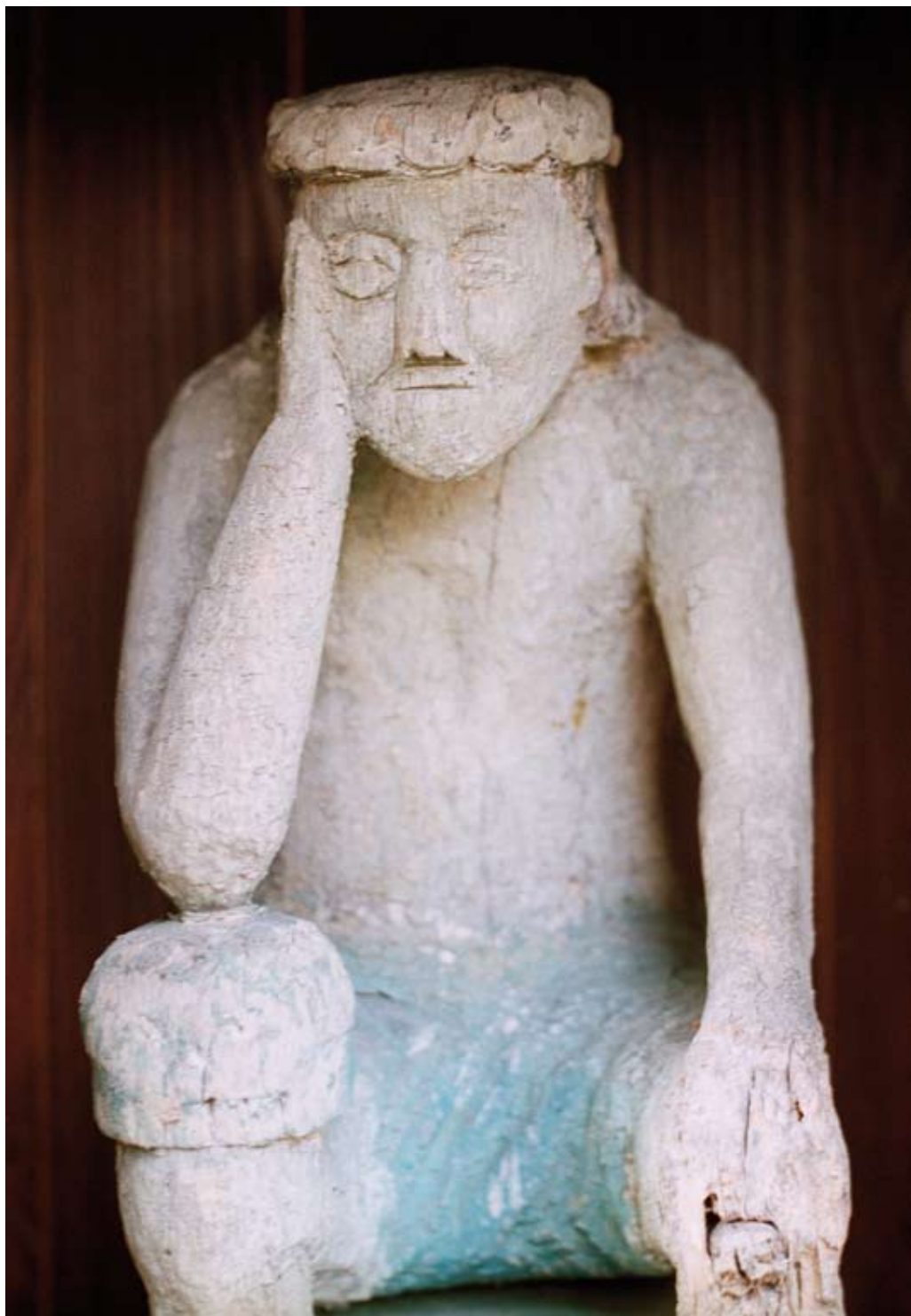
Tarnogród to niewielkie miasto, do którego dopiero w latach 2006 i 2015 dotarłem z aparatem fotograficznym, aby wykonać zdjęcia zachowanych tu starych kapliczek i krzyży przydrożnych. Może się ono pochwalić ciekawą historią, zaczynającą się w 1567 roku, kiedy to za czasów Zygmunta Augusta nastąpiła lokacja na prawie magdeburskim. Miasto, które znajdowało się na terenie starostwa krzeszowskiego, zostało zbudowane wokół czworobocznego rynku i było obwiedzione prawdopodobnie wałem ziemnym. Komunikację zewnętrzną zapewniały trzy bramy: jarosławska, korchowska i biłgorajska. Wkrótce po lokacji w Tarnogrodzie wzniesiono m.in. dwa kościoły i cerkiew oraz szkoły wyznaniowe, a król wyraził zgodę na budowę ratusza. Już w 1591 roku w mieście znajdowały się 373 domy, a pracowało w nim ponad 100 rzemieślników, do których należeli m.in. miecznicy, pancernicy, hafciarze, iglarze oraz złotnicy. W XVII wieku mieszkańcy Tarnogrodu przeżyli napady Kozaków (1648) i wojsk Rakoczego (1656), a w następnym stuleciu miasto ogarnęły zarazy i pożary. Pod koniec XVI wieku zaczęli się tu osiedlać Żydzi, którzy założyli cmentarz i z czasem wybudowali synagogę. W latach 1810-1842 Tarnogród był miastem powiatowym, a w 1870 roku został pozbawiony praw miejskich. Odzyskał je dopiero w 1987 roku. Miejscowość była bardzo różnorodna pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Na przykład w 1827 roku liczyła 690 domów

i 3941 mieszkańców, a w 1921 odnotowano w niej 756 domów i 4679 osób, w tym 609 Ukraińców i 2238 Żydów. W czasie okupacji Niemcy wymordowali lub wywieźli do obozów całą ludność żydowską, a około 1000 Polaków wysiedlili z Tarnogrodu.

KAMIENNA FIGURA ŚW. JANA NEPOMUCENA Z 1848 ROKU

Od początku istnienia miasta jego przestrzeń urbanistyczną wypełniały budynki mieszkalne, urzędowe i świątynie, które najpewniej uzupełniały kapliczki, figury i krzyże przydrożne. Najstarszy taki obiekt, do dziś zachowany, pochodzi dopiero z 1848 roku (odnowiony w 1960, jak informuje napis na cokole). Jest to kamienna figura św. Jana Nepomucena o całkowitej wysokości około 230 cm, stojąca nad stawem nieopodal starego cmentarza, przy drodze prowadzącej do Bukowiny (>75). Święty Jan został umieszczony na wysokim cokole w otoczeniu bujnej roślinności. We wspomnianej książce o Nepomukach Agnieszka Szykuła-Żygawska tak opisuje figurę z Tarnogrodu:

Jest to kamienna rzeźba umieszczona na murowanym cokole w kształcie stojącego prostokąta. Poprzedza go szeroka, płaska baza, a wieńczy okazały, uskokowy gzyms, nieco wybrzuszony od góry. Na przednim licu cokołu widnieje wyryta data „1848 – rok” [...]. Męczennik jest ukazany w lekkim kontrapoście, uwypuklonym przez ułożenie dolnej części szat zgodnie z ujęciem nóg,

76. Tarnogród. Rzeźba Chrystusa Frasobliwego, pochodząca prawdopodobnie z XIX wieku (2006)

85. Jachosze. Prosty krzyż z 1906 roku, z rzeźbą Jezusa, obecnie w kościele w Starym Bidaczowie (2006)

ŁAZORY

Po opuszczeniu Starego Bidaczowa odwiedziłem Łazory – wieś garncarzy i świątkarzy, niegdyś należąca do dóbr Ordynacji Zamojskiej, a także do gminy Sól i do powiatu biłgorajskiego. W 1827 roku Łazory liczyły 22 domy i 277 mieszkańców. Jak wspomniałem, garncarze z Łazorów, Bidaczowa, Sierakowa, Banachów jeździli na targi do Biłgoraja i Krzeszowa. Tam wielu z nich jeszcze przed II wojną światową sprzedawało swoje wyroby. Z Łazorami byli związani Paweł Bień i Mikołaj Gumieła*, jedni z najbardziej utalentowanych i uznanych ludowych rzeźbiarzy.

DREWNIANA KAPLICZKA KŁODOWA Z 1848 ROKU

Kiedy wjeżdżałem w 2006 roku do Łazorów, o tutejszych kapliczkach i krzyżach wiedziałem niewiele. Liczyłem na to, że odnajdę we wsi ostatnie rzeźby Gumiełi, może figurę Ukrzyżowanego, którą uwiecznił na fotografii Janusz Świeży. Nie odnalazłem, ale pod dębem dostrzegłem jedynie resztki starego krzyża z prostym daszkiem, którego nowy następca, z 1980 roku, stał w pobliżu. O najstarszej „Bożej Męce” przypominał wyryty na krótkiej bel-

ce rok „1848”, a także kuty z żelaza krzyż, wieńczący szczyt daszka.

Na początku wsi stał niezwykle interesujący obiekt, a mianowicie bardzo stara, dziewiętnastowieczna kapliczka kłodowa. Właśnie była odnawiana (>86). Przed „figurą” stał Czesław Waluda, człowiek, który leżącą na ziemi i roztrzaskaną na pół starą, dębową kłodę zabrał do siebie i ją wyremontował. W trakcie remontu natrafił na dnie wnęki na deskę, kryjącą pod spodem taki oto napis:

„Ta Kapliczka była
na 14 numerze
w roku 1848. A była
przeniesiona no
8 numer 1937 roku
Była opuszczona
Amy Tomasz Lewkowicz
i Mikołaj Zerebiec
Urzeli i poprawili”.

W kapliczce pewnie od dziesięcioleci nie było oryginalnego świątka i tylko można przypuszczać, że od połowy XIX wieku we wnęce siedział Chrystus Frasobliwy. Po odnowieniu „figury” Czesław Waluda zawiesił we wnęce przyniesiony z domu obrazek Matki Boskiej z Dzieciątkiem, a do zapecka przymocował wspomnianą deskę, na której „dopisał” własną historię:

„Odnowił w 2006 r Cz. Waluda”.

Kapliczka z Łazorów to kwadratowy w rzucie obiekt z wyciosaną w kłodzie wnęką o trzech arkadowo wyciętych otworach i pełnej tylnej ścianie, na której wisi z tyłu tablica ze wspomnianą inskrypcją. Zapecek i filarki są połączone szczebelkową barierką. W środku, w otoczeniu sztucznych kwiatów wisi obraz Matki Boskiej. Kapliczkę nakrywa daszek namiotowy zwieńczony drewnianym krzyżem. Jej

* Wśród etnografów utrwalilo się nazwisko Gomiela. Takie brzmienie podałem w książce *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych*. Prawdopodobnie też taki zapis nazwiska Mikołaja figuruje w akcie urodzenia, który został spisany w greckokatolickiej parafii w Soli. Natomiast w akcie zgonu nr 55 z 1908 roku, sporządzonym w parafii rzymskokatolickiej w Hucie Krzeszowskiej, podano nazwisko Gumieła, podobnie jak w przypadku zmarłej dwa lata wcześniej jego żony, a także innych członków rodziny. W związku z tym w niniejszej książce przywołuję nazwisko Gumieła.

90. Banachy – okolica. Obraz Matki Boskiej Częstochowskiej ze starej kapliczki (2006)

98. Dąbrowica. Krzyż z daszkiem, z rzeźbą Chrystusa (1980)

MUROWANA KAPLICZKA DOMKOWA

Przy skrzyżowaniu drogi wiejskiej z szosą prowadzącą do Biłgoraja stała murowana kapliczka domkowa (>102). Był to otynkowany obiekt z daszkiem dwuspadowym, pokrytym dachówką i zwieńczonym sygnaturką z metalowym krzyżykiem. Do kapliczki prowadziły częściowo oszklone drzwi, a wewnątrz było doświetlane przez niewielkie prostokątne okienka boczne. Ta mała świątynka była ogrodzona płotkiem sztachetowym, przy którym rosła lipa.

DREWNIANA KAPLICA DOMKOWA Z POCZĄTKU XX WIEKU

Na terenie Dąbrowicy można jeszcze zobaczyć drewnianą kaplicę domkową, która prawdopodobnie została zbudowana około 1903 roku przez jednego z mieszkańców wsi, Adama Blachę (>103). W zasadniczej części korpus kaplicy jest nakryty dachem dwuspadowym, zwieńczonym sygnaturką z krzyżykiem. Dach oraz wieżyczka są obite blachą. Wejście do świątynki znajduje się z frontu i prowadzi do środka przez prostokątne drzwi dwuskrzydłowe. W elewacjach bocznych znajdują się nieduże, półkolistie zamknięte okna. Cała kaplica została oszalowana pionowymi deskami. Nad wejściem, na ścianie szczytowej w 1980 roku była umieszczona figurka Matki Boskiej, a po nią napis:

„WSPOMOŻENIE WIERNYCH
MÓDL SIĘ ZA NAMI”.

Wewnątrz, na półce ołtarzowej umieszczono figurę Matki Bożej, a na ścianach reprodukcje obrazów m.in. Jezusa i Maryi.

KAMIENNA KAPLICZKA Z FRASOBLIWYM

Kiedy w 1980 roku opuszczałem Dąbrowicę i kierowałem się w stronę Biłgoraja jeszcze nie wiedziałem, że przy jednym z gościńców stoi zabytkowa, kamienna kapliczka przypominająca typ drewnianych „figur” kłodowych (>104). Zobaczyłem ją ćwierć wieku później, kiedy poszukiwałem śladów po drewnianej, nieistniejącej już kapliczce, którą w 1951 roku uwiecznił na rysunku Jan Stelmaszczyk. Zachowany do dziś obiekt z płaskim daszkiem namiotowym, zwieńczonym żelaznym krzyżykiem, charakteryzuje się otwartą arkadowo z trzech stron wnęką. Jej wysokość z krzyżykiem wynosi 2,7 m, a szerokość na poziomie wnęki 40 cm. Wnęka ta nie jest pusta, bowiem siedzi w niej Chrystus Frasobliwy, który od dziesięcioleci nieustannie spogląda na okoliczne pola.

102. Dąbrowica. Murowana kapliczka domkowa przed rozbiórką (po 1980)

104. Dąbrowica – okolica. Kapliczka wnąkowa z Chrystusem Frasobliwym (2006)

138-139. Biłgoraj – Gromada. Krzyż z 1906 roku, wzbogacony symbolami Męki Pańskiej (2008 i 2011)

140. Biłgoraj – Gromada. Kamienny obelisk z 1917 roku (1980)

165. Korytków Duży. Krzyż z figurą Chrystusa przy kaplicy domkowej (1980)

183. Bukowa. Rzeźba Chrystusa na krzyżu nr III (2006)

ANDRZEJÓWKA – KORYTKÓW MAŁY

Jadąc z Andrzejówki w kierunku Korytkowa Małego pewnie nadal można spotkać kilka interesujących kapliczek i krzyży przydrożnych, które dokumentowałem w 1980 roku i później, kiedy to na granicy Andrzejówki i Korytkowa Dużego natknąłem się na współczesny krzyż epidemiczny z drewnianą figurą Chrystusa, wyrzeźbioną w 1999 roku przez nieżyjącego już Aleksandra Iwańczyka (>201-202). Wędrując po tej wsi i okolicy można zobaczyć wizerunki Ukrzyżowanego, wykonane przez tego świątkarza i zawieszane na krzyżach przydrożnych. Są to dosyć duże, polichromowane rzeźby, dobrze wyglądzone i „wypolerowane”, wykonane w sposób pozwalający rozpoznać styl Iwańczyka. Rzeźbiarz pozostawił po sobie dzieła o różnorodnej tematyce: od religijnej (Chrystus Ukrzyżowany, Frasośliwy, św. Jan Nepomucen) po świecką. Jak można zauważyć, Aleksander Iwańczyk upodobał sobie przyozdabianie krzyży figurkami Chrystusa, ale nie stronił od innych miejsc, w których umieszczał swoje rzeźby. W kaplicy domkowej w Nadrzeczu stoi jego „surowa”, niepolichromowana rzeźba Nepomuka, a w Bukowej można zobaczyć figurę Frasośliwego, którą w 2002 roku wstawił do kapliczki wyciosanej w osikowej kłodzie.

DREWNIANE KRZYŻE

Przy drodze polnej prowadzącej do Korytkowa Małego jeszcze powinny stać stare drewniane kapliczki przydrożne, które dokumentowałem w 1980 roku. Spośród krzyży najpewniej żaden nie przetrwał do czasów obecnych, ale można spotkać współczesną kopię któregoś z nich (>203-205). Były wśród nich „figury” z daszkiem typu biłgorajsko-janowskiego albo pozbawione już takiej osłony, która pierwotnie chroniła ich ramiona i figurkę Chrystusa. Spotkałem także obiekty trójramienne, „morowe”, już tak niskie, że ramiona znajdowały się w zasięgu ręki. Zaliczał się do nich krzyż z cebulastymi zakończeniami i kapliczką szafkową, zawieszoną na znacznie już skróconej długiej belce. Na pewno krzyż ten już nie istnieje, podobnie jak druga „Boża Męka” z resztkami daszka, uszkodzoną metalową figurką Chrystusa i wygiętym z żelaznego drutu krzyżykiem (>206-207).

DREWNIANE KAPLICZKI

Kilka kapliczek, które zarejestrowałem przy korytkowskiej drodze, reprezentuje typ kłodowych, niestety bez oryginalnych świątków, ale dobrze zabezpieczonych przed wpływami zmiennych warunków atmosferycznych.

Należał do nich współcześnie oszalowany kwadratowy obiekt o wysokości 195 cm i szerokości 56 cm, ustawiony na kwadratowej płycie piaskowcowej, charakteryzujący się wnęką widoczną z trzech stron dzięki wydrążonym w kłodzie arkadowym otworom (>208). Solidne filary i pełna tylna ścianka były ze sobą połączone szczebelkowymi balustradkami, za którymi stały drobne dewocjalia, jak krucyfiks, obrazek czy figurki świętych i aniołków (>209-210). Kapliczkę nakrywał daszek

215-216. Kocudza. Krzyż i jego elementy (2006 i 2008)

220. Kocudza. Symbole Męki Pańskiej, umieszczone na krzyżu z 1919 roku (2008)

234. Frampol – okolice. Kapliczka kłodowa z XIX wieku (1980)

GORAJ

Bezleśne wzgórza roztoczańskie w okolicy Goraja, przecięte doliną rzeki Biała Łada, pokryte są pasmami pól, a także tu i ówdzie kępami drzew. Tereny te, o bogatej, wielowiekowej kulturze rolnej i tradycji religijnej, od dawna musiały być „znakowane” licznymi świadkami wiary – drewnianymi kapliczkami i krzyżami przydrożnymi. W okolicach Goraja część kapliczek opustoszała, ale z niektórych jeszcze wygląda Frasobliwy czy Nepomuk. Można tu także natrafić na stary, nieco przechylony ze starości drewniany krzyż.

W samym Goraju stoją dwie drewniane kapliczki domkowe, a w okolicy jedna murowana, które w 1960 roku tak opisano w katalogu zabytków:

Kapliczki. 1. Zapewne z końca w. XVIII. Drewniana. Czworoboczna z otworem wejściowym zamkniętym półkoliście, ujętym pilastrami. Daszek namiotowy z baniastą latarnią. Wewnątrz obraz Ukrzyżowania barokowy i rzeźba św. Jana Nepomucena z w. XVIII. – 2. Z w. XIX. Drewniana, czworoboczna z otworem wejściowym zamkniętym półkoliście. Daszek dwuspadowy pobity gontem. Wewnątrz obraz Matki Boskiej Częstochowskiej w. XIX ludowy. – 3. Murowana z w. XIX. Czworoboczna z otworem wejściowym zamkniętym półkoliście. Daszek namiotowy pobity gontem. Wewnątrz rzeźba św. Jana Nepomucena rokokowa*.

Mijało pół wieku od tej publikacji, kiedy postanowiłem sfotografować te i inne

kapliczki, a także krzyże przydrożne znajdujące się na terenie Goraja i w jego okolicy. Zdjęcia kilku z nich zamieściłem w niniejszej książce.

DREWNIANA KAPLICZKA DOMKOWA Z NEPOMUKIEM

Najstarsza kapliczka opisana w katalogu pod numerem 1 nadal stoi na terenie Goraja (>243). Zasadniczo nie zmienił się jej wygląd, choć porównując moje zdjęcia z 2009 roku z fotografią Witalisa Wolnego z 1959, można zauważyć zamianę pokrycia daszku z gontowego na blaszany, a także zabezpieczenie wejścia kutą z żelaza kratą. Wokół framugi zachowała się ozdobna rama w formie pilastrów z płonącymi zniczami. Wewnątrz znajduje się rzeźba Nepomuka, której nie zdołałem sfotografować, ale uznałem za właściwe zacytowanie jej fachowego opisu:

Jest drewniana, obecnie przemalowana farbami olejnymi, mierzy 164 cm. Usytuowano ją na płaskiej drewnianej bazie. Św. Jan jest ukazany w pozie *en trois quarts*, w lekkim kontrapoście. Autor, uwysmuklając nieco sylwetkę świętego, przy zachowaniu poprawności anatomicznej, z wyczuciem modelując szaty nadał przedstawieniu klasycyzującej gracji.

Śpiętrzona wieloma fałdami sugerującymi cienki materiał stroju sutanna św. Jana swobodnie opada w dół. Opina nogi, wypuklając ich ułożenie. Sięgająca wysokości ud komża rozszerza się do dołu. Jest wykończona ażurową, filigranową taśmą. [...] Święty ma na sobie długi mantolet z szerokim, opadającym na ramiona kołnierzem. [...] Uginając nieznacznie ręce święty trzyma w łokciach ukośnie, oburącz krucyfiks. Omawiana figura z Goraja jest jednym z niewielu przykładów, w których twórca skrupulatnie wyrzeźbił też małą figurkę Ukrzyżowanego.

* R. Brykowski, Z. Winiarz (red.), *Katalog zabytków...*, s. 10.

244. Goraj. Kapliczka domkowa z XIX wieku (2008)

GINĄCY ŚWIAT LUDOWEJ RZEźBY SAKRALNEJ

Biłgorajszczyzna jest to ten region, w którym w XIX wieku wśród ludności wiejskiej popularną twórczością stało się rzeźbienie w drewnie różnych świątków, najczęściej przedstawiających Chrystusa: Frasobliwego i Ukrzyżowanego. Niedługo region ten obfitował w tego typu figury, które – umieszczone na krzyżach i w kapliczkach, obok przedstawień Matki Boskiej, św. Jana Nepomucena i innych świętych – można było spotkać na skrzyżowaniu dróg, na skraju wsi, nad ciekami wodnymi czy w miejscach upamiętniających zarazę oraz inne ważne wydarzenia lokalne. Krajobraz biłgorajskich wsi i miasteczek już w XIX wieku, a zwłaszcza w początkach XX stulecia został wzbogacony o kamienne kapliczki i krzyże przydrożne – dzieła rzeźbiarzy pracujących w lokalnych ośrodkach kamieniarskich. Niekiedy ustawiali oni na cokołach lub we wnękach rzeźbione w kamieniu postaci świętych.

Fascynujący świat drewnianej rzeźby ludowej swoimi początkami na ziemiach polskich sięga przełomu XVIII i XIX wieku. Wówczas powstawały dzieła, które nosiły zarówno ludowe cechy stylowe, jak i nawiązujące do stylów historycznych. Niewiele zachowało się rzeźb z tego okresu. Można je zobaczyć głównie w kościołach, ale czasami także w kapliczkach przydrożnych. Polski pejzaż tu i ówdzie ozdabiają także kamienne rzeźby stojące na kolumnach i słupach, m.in. na terenie południowej Lubelszczyzny.

Dziś w biłgorajskich kapliczkach w zasadzie trudno jest znaleźć oryginalne drewniane świątki. Zostały one zastąpione odpuściami dewocjonaliami – gipsowymi figurkami Matki Boskiej, Chrystusa, aniołków. Wewnątrz wiszą współczesne reprodukcje obrazów, zwykle z wyobrażeniem Matki Boskiej i Jezusa. Wystrój ten urozmaicają żywe i sztuczne kwiaty oraz girlandy.

Pamięć o dawnych „mieszkańcach” kapliczek kłodowych, brogowych czy domkowych powoli zanika. Jeszcze tu i ówdzie ludzie przypominają sobie, jakiego świętego rzeźba przedstawiała, czasem można go było rozpoznać na starej fotografii, czy przeczytać o nim w archiwalnej notatce etnografa. Jednak nie wszystko przepadło. Na terenie powiatu biłgorajskiego i części janowskiego oraz nizańskiego można jeszcze spotkać figurki Frasobliwego, głównie drewniane, z których część to współczesne rzeźby stojące w nowych lub starych kapliczkach. Pozostałe pochodzą z XIX lub początku XX wieku. Niektóre, oglądane jeszcze przeze mnie przed laty, na pewno zniknęły ze swojego pierwotnego, kapliczkowego środowiska. Tak się stało w przypadku niewielkiej rzeźby Chrystusa z jabłkiem, która – jak przypuszczam – zaginęła, a sama drewniana „figura” słupowa została zastąpiona przez metalową. Na krzyżach przetrwało więcej rzeźb Chrystusa, choć i te dzieła świątkarzy ulegają naturalnej destrukcji lub spaleni, albo są

258. Biłgoraj – okolice. Rzeźba Pawła Bienia z drugiej połowy XIX wieku, przedstawiająca Matkę Boską z Dzieciątkiem i Annę Samotrzec, polichromowana przez Mikołaja Gumiełę (2006)

SPIS TREŚCI

Od autora	5
Kapliczki i krzyże przydrożne w krajobrazie kulturowym Biłgorajszczyzny	7
BIŁGORAJ I OKOLICE	13
BIŁGORAJ	
Kamienna kapliczka z 1699 roku	13
Kamienna figura Nepomuka z 1821 roku	16
Drewniany krzyż z 1841 roku	20
Murowane kapliczki z 1917 roku	22
BIŁGORAJ (Puszcza Solska)	
Murowana kaplica domkowa św. Marii Magdaleny z 1856 roku	25
Drewniana kapliczka domkowa z figurą św. Jana Nepomucena	26
Drewniana kapliczka szafkowa	26
Druga drewniana kapliczka domkowa	31
Drewniany krzyż z daszkiem	31
BIŁGORAJ (Podlesie)	
Metalowy krzyż na kamiennym cokole	36
BIŁGORAJ – SÓL	
Drewniana kapliczka kłódowa	36
Drewniana kapliczka domkowa	42
SÓL	
Drewniane kapliczki domkowe	44
Drewniana kaplica domkowa	46
Drewniany krzyż z daszkiem z 1907 roku	46
Drewniany krzyż z daszkiem z 1908 roku	49
Kamienna kapliczka z 1909 roku	49
DEREŻNIA	
Drewniana kapliczka domkowa	55
Drewniany krzyż z daszkiem	55
Kamienne „figury” przydrożne	60
KORCZÓW	
Drewniana kaplica domkowa z końca XIX wieku	63
Drewniane krzyże z daszkiem	63
OKRĄGLE	
Drewniany krzyż bez daszka	68
SMÓLSKO DUŻE	
Kamienna kapliczka wnękowa	70
Drewniany krzyż bez daszka	70
Drewniana kapliczka wnękowa	73
Kamienna figura Matki Boskiej	73
KSIĘŻPOL I OKOLICE	76
KSIĘŻPOL	
Drewniany krzyż trójramienny	77
Drewniany krzyż bez daszka	77
Kamienny krzyż	77

ZYNIE

Drewniana kapliczka szafkowa	81
------------------------------------	----

RAKÓWKA

Murowana kapliczka domkowa	82
Kamienna kapliczka wnąkowa	82
Murowana kapliczka wnąkowa	82

MAJDAN STARY

Drewniana kapliczka domkowa	86
Druga drewniana kapliczka domkowa	86
Drewniana kapliczka kłodowa z 1919 roku	89

MAJDAN NOWY

Kamienna kapliczka wnąkowa z 1867 roku	89
--	----

ROGALE

Drewniana kapliczka słupowa z początku XX wieku	93
Kamienna kapliczka z 1908 roku	93

STARY LIPOWIEC

Drewniana kapliczka kłodowa z początku XX wieku	96
---	----

ALEKSANDRÓW I OKOLICE

ALEKSANDRÓW

Drewniany krzyż bez daszka	103
Kamienne „figury” z początku XX wieku	103
Drewniana kapliczka domkowa z 1866 roku i krzyż	106
Drewniana kapliczka domkowa z XIX wieku i krzyż	109
Drewniana kapliczka przy szlaku na Sigłę	109
Kamienna figura św. Stanisława z 1800 roku	115

TERESZPOL-KUKIEŁKI

Drewniana kapliczka kłodowa z końca XIX wieku	117
---	-----

TARNOGRÓD

Kamienna figura św. Jana Nepomucena z 1848 roku	121
Kapliczka z Frasobliwym	125
Drewniany krzyż epidemiczny	125
Kamienne kapliczki	125

STARY BIDACZÓW I OKOLICE

STARY BIDACZÓW

Drewniane kapliczki domkowe	132
Chrystus z drewnianego krzyża z 1906 roku ze wsi Jachosze	133

ŁAZORY

Drewniana kapliczka kłodowa z 1848 roku	139
Drewniana kapliczka domkowa	141
Śladami świątkarzy Pawła Bienia i Mikołaja Gumieci	141

BANACHY

Drewniany krzyż z daszkiem z 1906 roku	144
Drewniana kapliczka domkowa	144
Drewniana kapliczka domkowa z 1905 roku	144

DĄBROWICA I OKOLICE

BIŁGORAJ – DĄBROWICA

Kamienna kapliczka z 1908 roku	150
Metalowe i drewniane krzyże	150
Kamienna kapliczka z 1914 roku	151

DĄBROWICA

Drewniany krzyż morowy	159
Drewniany krzyż z daszkiem	159
Drewniane kapliczki przydrożne	161

Murowana kapliczka domkowa	166
Drewniana kaplica domkowa z początku XX wieku	166
Kamienna kapliczka z Frasobliwym	166
DĄBROWICA – CIOSMY	
Murowana kapliczka domkowa	170
Drewniany krzyż z daszkiem z 1907 roku	170
Drewniany krzyż z daszkiem (tzw. czerwona figura)	172
CIOSMY I OKOLICE	180
CIOSMY	
Drewniana kapliczka kłodowa z XIX wieku	180
Drewniana kapliczka domkowa z 1892 roku	184
Drewniany krzyż bez daszka	184
OKOLICA CIOŚMÓW	
Metalowa kapliczka z Frasobliwym	189
CIOSMY KNIĘJA	
Drewniane krzyże z daszkiem	193
CIOSMY PSZCZELNA	
Drewniana kapliczka kłodowa	196
Drewniany krzyż powstańczy	196
HUTA KRZESZOWSKA	
Drewniana kapliczka domkowa	200
Drewniana kapliczka z figurą „św. Józefa”	202
Drewniana kapliczka domkowa z figurą św. Tekli lub Barbary	203
Podhuciańska drewniana kapliczka domkowa	203
SZELIGA	
Drewniany krzyż z rzeźbą Mikołaja Gumieci	208
Drewniana kapliczka domkowa	208
SZELIGA – BUKOWA	
Drewniana kapliczka kłodowa	214
NADRZECZE I OKOLICE	217
BIŁGORAJ – GROMADA	
Drewniane krzyże z daszkiem	217
Kamienny krzyż z 1917 roku	219
Kamienna kapliczka z 1917 roku	219
OKOLICA ZAGUMNIA	
Drewniany krzyż z 1905 roku	224
Drewniana kapliczka szafkowa	224
NADRZECZE	
Drewniana kapliczka kłodowa z 1905 roku	231
Drewniana kapliczka kłodowa z 1906 roku	232
Drewniana kapliczka słupowa z lat 30. XX wieku	233
FRAMPOL I OKOLICE	240
FRAMPOL	
Drewniana kapliczka domkowa z Nepomukiem	240
Drewniana kapliczka słupowa	241
Kamienne krzyże przydrożne	241
KORYTKÓW DUŻY	
Drewniana kapliczka brogowa	248
Kamienna figura Chrystusa z 1907 roku	252
Drewniany krzyż z 1907 roku	252
Drewniana kapliczka słupowa z 1848 roku	255
Drewniana kaplica domkowa, krzyż i inne „figury” przydrożne	255
Drewniana kapliczka kłodowa z XIX wieku	259

BUKOWA

Drewniane kapliczki domkowe z XIX wieku	268
Drewniana kapliczka kłodowa z XIX wieku	269
Drewniana kapliczka kłodowa z 1936 roku	269
Drewniane krzyże z daszkiem	278
Krzyż nr I, z 1942 roku	278
Krzyż nr II, z 1906 roku	278
Krzyż nr III	278
Krzyż nr IV	284
Krzyż nr V, z 1943 roku	284
Krzyż nr VI	284
Krzyż nr VII, z 1943 roku	285
Krzyże nr VIII, IX	285
Kamienny krzyż z 1910 roku	293
Kamienna kapliczka z 1937 roku	293

ANDRZEJÓWKA

Drewniana kapliczka kłodowa z 1935 roku	296
Drewniane krzyże z daszkiem	299
Krzyż I, z początku XX wieku	299
Krzyż II, z 1909 roku	302
Krzyż III, z 1909 roku	306

ANDRZEJÓWKA – KORYTKÓW MAŁY

Drewniane krzyże	308
Drewniane kapliczki	308

KOCUDZA

Drewniany krzyż z daszkiem	322
Drewniany krzyż epidemiczny	322
Drewniany krzyż typu biłgorajsko-janowskiego	322
Drewniana kapliczka słupowa	323

ZDZISŁAWICE

Drewniany krzyż z 1831 roku	333
Murowana kapliczka domkowa	333

WŁADYSŁAWÓW

Drewniana kapliczka domkowa z Nepomukiem	338
--	-----

RADZIĘCIN

Murowana kapliczka z 1802 roku	341
Kamienna kapliczka z 1905 roku	341
Drewniana kapliczka domkowa	344

OKOLICA FRAMPOLA

Drewniane kapliczki z Frasobliwym	349
Drewniana kapliczka z figurą Matki Bożej Bolesnej	349

GORAJ

Drewniana kapliczka domkowa z Nepomukiem	360
Drewniana kapliczka domkowa z XIX wieku	363
Kamienna kapliczka z 1911 roku	363
Murowana kapliczka domkowa z XIX wieku	363

Ginący świat ludowej rzeźby sakralnej	373
---------------------------------------	-----

Spis fotografii	387
-----------------	-----

Bibliografia	393
--------------	-----

TO JEST FRAGMENT KSIĄŻKI
WYDANEJ NAKŁADEM

AGENCJI WYDAWNICZEJ

Z CAŁĄ NASZĄ OFERTĄ WYDAWNICZĄ MOŻNA
ZAPOZNAĆ SIĘ NA STRONIE:

agencjawydawniczapdn.pl

..... OPOWIADAMY O HISTORII MIEJSC, RZECZY I LUDZI

..... DOKUMENTUJEMY, BY OCALIĆ OD ZAPOMNIENIA

..... NASZE KSIĄŻKI DAJĄ WIEDZĘ I REFLEKSJĘ

agencjaPDN
wydawnicza